

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.166>

УДК 330.59

JEL CLASSIFICATION: I32; I38

Г.Ю. МІЩУК

д-р екон. наук, проф,
Національний університет водного господарства
та природокористування
33028, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11
E-mail: h.y.mischuk@nuwm.edu.ua

Г.М. ЮРЧИК

канд. екон. наук, доцент,
Національний університет водного господарства
та природокористування
33028, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11
E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ МАСШТАБІВ В УКРАЇНІ

За результатами дослідження соціального виключення уточнено його сутність і визначено відмінності в системі суміжних соціально-економічних категорій: бідність (як фактор та індикатор ризику соціального виключення); депривація (один із різновидів соціального виключення, що передбачає обмежену соціальну співучасть у певній сфері суспільного життя внаслідок наявних позбавлень, в основі яких лежать набуті статуси, соціальні умови та обставини); дискримінація (фактор соціального виключення, що обумовлений порушенням принципу рівності); маргіналізація та люмпенізація (граничні прояви соціального виключення, що обумовлюють формування «соціального дна»). На основі вивчення статистичних даних доведено обмежені можливості для прямого оцінювання масштабів соціального виключення в Україні. В ході оцінки факторів соціального виключення досліджено тенденції та масштаби бідності населення в Україні, в результаті чого доведено вищу об'єктивність та аналітичну цінність показників бідності, визначених на основі фактичного прожиткового мінімуму: 34,9 % його забезпеченості у 2017 році є істотним проявом збереження ризику низької якості життя та ймовірності соціального виключення для понад третини українського суспільства. Оцінювати масштаби соціального виключення можна на основі показників депривації. Позбавлення за одною ознакою зумовлює соціальне виключення населення лише з певної сфери суспільного життя. Найбільший рівень позбавлень населення в Україні має місце щодо охорони здоров'я, можливостей відпочинку та дозвілля, придбання непродовольчих товарів. В основі повного соціального виключення населення з суспільного життя лежить множинність соціальних позбавлень. Тому задля об'єктивнішого оцінювання масштабів та ризиків соціального виключення запропоновано підхід на основі аналізу депривації за кількома ознаками. Апробація запропонованого підходу з визначенням частки населення, що мають позбавлення за трьома та чотирма

© МІЩУК Г.Ю., ЮРЧИК Г.М., 2019

ознаками, дає змогу здійснювати коректніші об'єктивні порівняння сукупності передумов формування соціального виключення, а не лише деяких його проявів, що можуть відображати суб'єктивну вищу їх значущість за різними підходами аналітиків та цілями досліджень. Порівняння депривації населення України і відповідними характеристиками європейських країн доводить утримання суттєво вищого рівня матеріальної депривації за кількома ознаками, що провокує загрозу повного соціального виключення груп населення з суспільного життя.

Ключові слова: соціальне виключення, бідність, депривація, дискримінація, маргіналізація, люмпенізація.

Г.Ю. Мищук

д-р екон. наук, проф.

Национальный университет

водного хозяйства и природопользования

33028, Украина, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: h.y.mischuk@nuwm.edu.ua

Г.Н. Юрчик

канд. экон. наук, доцент

Национальный университет

водного хозяйства и природопользования

33028, Украина, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

СОЦИАЛЬНОЕ ИСКЛЮЧЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ОЦЕНКИ МАСШТАБОВ В УКРАИНЕ

По результатам исследования социального исключения уточнена его сущность и определены различия в системе смежных социально-экономических категорий: бедность (как фактор и индикатор риска социального исключения), депривация (одна из разновидностей социального исключения, предусматривающая ограниченное социальное соучастие в определенной сфере общественной жизни вследствие существующих лишений, в основе которых лежат приобретенные статусы, социальные условия и обстоятельства), дискриминация (фактор социального исключения, обусловленный нарушением принципа равенства), маргинализация и люмпенизация (крайние проявления социального исключения, обуславливающие формирование «социального дна»). На основе изучения статистических данных доказаны ограниченные возможности прямого оценивания масштабов социального исключения в Украине. В рамках оценки факторов социального исключения исследованы тенденции и масштабы бедности населения в Украине, в результате чего доказаны высшая объективность и аналитическая ценность показателей бедности, рассчитанных на основе фактического прожиточного минимума: 34,9 % его обеспечения в 2017 году — это существенное проявление сохранения риска низкого качества жизни и вероятности социального исключения для более чем трети украинского общества. Оценивать масштабы социального исключения можно на основе показателей депривации. Лишение по отдельному признаку обуславливает социальное исключение населения из определенной сферы общественной жизни. Наибольший уровень лишений населения в Украине имеет место в сфере охраны здоровья, возможностей отдыха и досуга, приобретения непродовольственных товаров. В основе полного социального исключения населения из общественной жизни лежит множественность социальных лишений. Поэтому для более объективной оценки масштабов и рисков социального исключения предложен подход на основе анализа депривации по нескольким признакам. Аprobация предложенного подхода с определением части населения, имеющего лишения по трем и четырем признакам, позволяет более объективно сравнивать совокупности предпосылок формирования социального исключения, а не только отдельных его проявлений, которые могут отображать субъективную высшую их значимость в разных подходах аналитиков с разными целями исследований. Сравнение депривации населения Украины с соответствующими характеристиками близких европейских стран доказывает сохранение существенно высшего уровня материальной депривации по нескольким признакам, провоцирующим угрозы исключения групп населения из определенной сферы общественной жизни.

Ключевые слова: социальное исключение, бедность, депривация, дискриминация, маргинализация, люмпенизация.

H. Yu. Mishchuk

Dr. Sc. (Economics), Prof.
National University of Water Management and Environmental Engineering
33028, Ukraine, Rivne, st. Soborna, 11
E-mail: h.y.mischuk@nuwm.edu.ua

G. M. Urchik

PhD (Economics), Associate Prof.
National University of Water Management and Environmental Engineering
33028, Ukraine, Rivne, st. Soborna, 11
E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

SOCIAL EXCLUSION: PROBLEMS OF DEFINITION AND ASSESSMENT OF SCALE IN UKRAINE

According to the results of the social exclusion study, its essence was clarified as well as the differences in the system of adjacent socio-economic categories: poverty (as a factor and indicator of social exclusion), deprivation (one of the varieties, which implies limited social partnership in certain sphere of social life as a consequence of existing deprivations based on acquired statuses, social conditions and circumstances), discrimination (as factors of social exclusion due to violation of the principle of equality) marginalization and lumpenization (as the extreme case of social exclusion which causes the formation of a "social bottom"). Based on a study of available statistical data, limited possibilities for direct assessment of the scale of social exclusion in Ukraine are proved. Within the framework of assessing the factors of social exclusion, the trends and magnitudes of poverty in Ukraine have been investigated; as a result, higher objectivity and analytical value of poverty indicators determined on the basis of the actual subsistence level were proven: 34.9% of its level in 2017 is an essential manifestation of risk poor quality of life and the probability of social exclusion for more than a third of Ukrainian society. It is possible to estimate the scale of social exclusion on the basis of deprivation indicators. Deprivation by the separate feature predetermines social exclusion of the population only from a certain sphere of social life. The greatest level of deprivation of population in Ukraine is inherent to such spheres as health care, recreation and leisure facilities, and the purchase of non-food products. The estimation of the deprivation of Ukrainian population comparing to the close European countries proves the maintenance of a substantially higher level of material deprivation by several features, which provoke the threat of the exclusion of the relevant groups of the population from a certain sphere of public life. At the same time, in the self-assessments of deprivation, which only fragmentarily characterizes the exclusion on individual grounds, the plurality of social problems or deprivations are not reflected enough. For a more objective analysis and identification of the preconditions for the formation of social exclusion risk, an approach to its evaluation based on the analysis of deprivation by several features is proposed. Approbation of the proposed approach with the definition of the proportion of people deprived by three and four features enables to make more objective comparisons of the set of prerequisites for the formation of social exclusion, and not only some of its manifestations, which may reflect their subjective higher significance in different approaches of analysts with different research goals.

Keywords: social exclusion, poverty, deprivation, discrimination, marginalization, lumpenization.

Постановка проблеми. Актуальність. Невпинний процес соціально-економічної трансформації суспільного життя зумовлює соціальну мобільність населення, і, відповідно, – зміни у соціальній структурі суспільства. Протилежно спрямовані вектори низхідного та висхідного соціального руху посилюють поляризацію суспільства та зумовлюють виникнення так званих груп аутсайдерів. Відторгнення, пов'язане із приналежністю до вершини соціальної ієрархії, по своїй суті є добровільним та іменується елітною самоізоляцією, а приналежність до низових ланок суспільної ієрархії є вимушеною та соціально загрозовою. Це зумовлює поступове поширення концепту «соціального виключення» не лише в наукових, але і суспільно-політичних колах. Показово, що Європейською соціальною хартією соціальне виключення (СВ) визнано однією з найбільш актуальних проблем сучасності.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Поняття «соціальне виключення» сьогодні має декілька термінологічних конструкцій. Зокрема, для означення відповідного терміну за ступенем ізольованості від суспільних процесів у вітчизняній науці паралельно вживають такі конструкції: соціальне вилучення, соціальна ізоляція, соціальна ексклюзія, соціальне відторгнення, соціальне позбавлення. Не вдаючись у тонкощі перекладу англomовного поняття *social exclusion*, вважаємо, що сутнісні характеристики СВ визначають усі названі поняття.

Первинно зародження концепції СВ відбулось у рамках соціологічних теорій у середині 1960-х років під час досліджень бідності та вивчення таких процесів як маргіналізація та депривація. Фундаментальні основи розвитку теорії СВ закладені в класичних працях соціологів. М. Вебер (M. Weber) [1] розпочав концептуалізацію СВ, феномен якого пов'язував із правами та умовами соціальної участі. Ф. Паркін (F. Parkin) [2] досліджував СВ у контексті забезпечення доступу до ресурсів та їх розподілом. М. Олсон (M. Olson) [3] в основі ексклюзивності груп вбачав статусні відмінності між групами та інституційні умови розподілу ресурсів. П. Бурдьє (P. Bourdieu) [4] досліджував роль культури та освіти в проявах ексклюзії. Таким чином, соціологічна теорія заклала підвалини бачення СВ як соціального явища, в основі якого лежать нееквівалентні відносини між соціальними групами.

Згодом поняття СВ стало невід'ємною складовою політичного дискурсу Європейської комісії, яке почало використовуватися як додаток до поняття бідності. Більше того, у 2001 р. на Європейському саміті в Лакені були визначені статистичні індикатори СВ, які дали можливість зіставляти прогрес країн-учасниць у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу.

Основні здобутки сучасних досліджень проблеми СВ представлено у працях найвідоміших іноземних представників економічної та соціальної думки, серед яких: А. де Хаан (Arjan de Naan) [5]; А. Повер, Дж. Вільсон (A. Power, J. Wilson) [6]; Х. Сілвер (H. Silver) [7] та ін. Актуальні аспекти проблеми СВ досліджено в працях українських учених, серед яких Н. Ільченко (N. Pchenko) [8], Г. Лісохонова (G. Lisohonova) [9], З. Галушка (Z. Galushka) [10]. На наше переконання, найдетальніше вивчення проблеми СВ здійснили фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України: О. Макарова (O. Makarova) [11], О. Рєвнівцева (O. Rievnivtseva) [12], Е. Лібанова (E. Libanova) в рамках підготовки національної доповіді щодо проблематики соціального відторгнення та його взаємозв'язку з людським розвитком [13], а також дослідження соціальної нерівності в Україні [14].

Попри наявність наукового доробку з даної тематики, все ж дослідження СВ в Україні є досить фрагментарними. В умовах значних соціально-економічних зрушень в Україні актуалізується необхідність продовження та поглиблення наукових досліджень з цієї проблематики.

Метою статті є: 1) уточнення сутності і ознак СВ, його термінологічних зв'язків та співвідношення з іншими поняттями; 2) визначення можливостей оцінювання масштабів СВ в Україні.

Науковою новизною даної роботи є розмежування термінологічного співвідношення СВ з такими близькими поняттями як бідність, депривація, дискримінація, маргіналізація та люмпенізація; розвиток підходів до оцінювання масштабів СВ в Україні.

Методи дослідження. Досягнення окресленої мети обумовило застосування для дослідження методів узагальнення та системного аналізу, що дали змогу вивчити наявний науковий доробок щодо визначення основних характеристик СВ та обґрунтувати власне бачення щодо його термінологічного співвідношення із іншими

змістовно близькими поняттями; а також методи графічно-аналітичний, статистичного аналізу та порівняння – для збору та систематизації даних, оцінювання масштабів СВ в Україні та ЄС, абстрактно-логічний – для формулювання висновків за результатами дослідження.

Виклад основного матеріалу. Попри широке застосування поняття СВ у науковому та політичному обігу, усталеного його визначення не існує. Європейська комісія та ЮНЕСКО «ядром» СВ вважають обмеженість можливостей та / або наявність перешкод участі в суспільному житті чи користуванні соціальними правами (табл. 1). Подібний підхід до визначення СВ пропонує проект Закону України «Про соціальну роботу», де його означено на основі таких ключових термінів як «вилучення», «позбавлення» та «обмеження». Дещо іншого підходу до ідентифікації СВ дотримується Центр інформації з прав людини, стверджуючи, що в основі СВ лежить дискримінація.

Водночас, розглядаючи СВ деякі дослідники акцентують увагу на таких його атрибутах:

- 1) «...якщо бідність вважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія у більшій мірі стосується процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства» [16, с. 67];
- 2) обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту; переважно пасивний тип взаємодії з суспільством [13, с. 82];
- 3) обмежений доступ громадян до законодавчої системи, інститутів держави; невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності суспільства [17];
- 4) відсутність доступу до ресурсів, прав, товарів і послуг, нездатність або обмеженість можливості брати участь у різних аспектах життя суспільства [9].

Таблиця 1. Інституційно-правові підходи до визначення СВ

Підхід / автор	Трактування
Європейська комісія	Ситуація, коли існують <i>перешкоди для повноцінної участі осіб у економічному, соціальному та громадському житті</i> та / або коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів є таким неадекватним, що заважає їм мати життєві стандарти та якість життя, прийнятні у тому суспільстві, в якому вони живуть. Процес, за якого певні групи населення або особи <i>не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації</i> . Це відокремлює їх від працевлаштування, отримання доходів і можливості навчання, а також від соціальних і суспільних інститутів та заходів. Вони мають обмежений доступ до влади та ухвалення рішень органами влади і, таким чином, часто не можуть взяти участь у процесах розроблення та ухвалення рішень, що впливають на їх повсякденне життя
ЮНЕСКО	Ситуація, в якій індивіди та групи <i>не мають можливості користуватися соціальними правами</i> , дотримання яких гарантують їм міжнародні, національні та місцеві нормативно-правові акти
Проект ЗУ «Про соціальну роботу»	Реальне або уявне, повне або часткове <i>вилучення</i> суспільством зі своїх лав однієї особи або групи людей, <i>позбавлення чи обмеження</i> їхнього доступу до суспільних ресурсів, структур і інститутів
Центр інформації з прав людини	Протилежність соціальній інтеграції, <i>проявлена як результат дискримінації</i> в сфері культурного розвитку, етнічного походження, сексуальної орієнтації

Джерело: розроблено авторами на основі [13, 15].

Дискусійним у сучасній науці є питання співвідношення поняття СВ з іншими теоретичними конструкціями, серед яких бідність, дискримінація, депривація, маргіналізація та люмпенізація.

Категорії СВ та бідності досить тісно взаємопов'язані. Зокрема, у Декларації цілей розвитку тисячоліття бідними визнано не тільки осіб із низькими доходами, але також і осіб, позбавлених можливості мати хороше здоров'я, освіту та інші аспекти благополуччя. Таким чином, поняття СВ та бідності перетинаються між собою у площині матеріального добробуту, адже передбачають дефіцит ресурсів для задоволення потреб. Однак, концепція СВ охоплює значно ширший вимір проблем, адже передбачає позбавлення не лише в ресурсах та можливостях задовольнити потреби, але і в правах, соціальній участі та зв'язках. Тому слушними вважаємо такі твердження: 1) СВ пов'язане з бідністю, що, у свою чергу, призводить до втрати громадянських прав [18, с. 9]; бідність є індикатором СВ [17].

Поняття депривації застосовують для означення обмеженої соціальної участі населення в результаті позбавлень, тому виникає питання про його співвідношення з поняттям СВ. У контексті отримання відповіді на поставлене питання цікавими є результати наукового пошуку А. Сена, який досліджує, чи є поява поняття СВ реальним внеском до теорії або ж цей термін залишається суто риторичним і лінгвістичним [19]. А. Сен доходить висновку, що ексклюзія – це виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим наслідком бідності спроможностей, по-друге, може призводити до інших депривацій, які ще більше обмежуватимуть життєві можливості. Відповідно, СВ варто розуміти як відносну і багатомірну депривацію.

Ще конкретніше стосовно сутності понять СВ та депривації висловлюються вітчизняні дослідники Н. Ільченко, Р. Жиленко, які розглядають депривацію як різновид виключення і стверджують, що депривація – різновид СВ, пов'язаний із так званими набутими статусами (тими, яких особа набуває завдяки своїм знанням, навичкам та здібностям упродовж життя) [8].

Загалом вважаємо, що обидва наведених вище підходи до розмежування поняття СВ та депривації не є суперечливими. Проте, на нашу думку, у означенні депривації як різновиду СВ не варто обмежуватися лише набутими статусами, а враховувати також соціальні умови та обставини (як правило, несприятливі, серед яких хвороба, втрата роботи, ув'язнення тощо). При цьому треба розмежовувати депривацію за певною ознакою, що зумовлює СВ населення лише з певної сфери суспільного життя, та множинну, в основі якої лежить множинність позбавлень, що можуть призвести до повного СВ населення.

Для концептуалізації СВ досить часто в науково-інституційних колах вживають поняття дискримінації. Розуміння поняття «дискримінація» можна знайти у п. 7 Зауважень загального порядку № 18, прийнятих Комітетом з прав людини ООН 1989 р., згідно з яким дискримінація – «розрізнення, виключення, обмеження або перевага, які ґрунтуються на ознаках раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини і які мають на меті або наслідком знешкодження, або зменшення визнання, використання, або здійснення всіма особами, на рівних засадах усіх прав і свобод». Тобто, на відміну від депривації, в основі якої лежать набуті статуси, соціальні умови та обставини, основою дискримінації є так звані вроджені ознаки або статуси. Що ж до СВ, то, відповідно до авторського підходу Н. Ільченко та Р. Жиленко, дискримінація, поряд із депривацією, є видом СВ [8]. Вважаємо, що такий підхід має право на існування, але є дискусійним. Якщо результатом депривації

є дійсно позбавлення у відповідній сфері, то стрижнем дискримінації є порушення принципу рівності в правах (надання переваг або ж обмеження у їх реалізації). Очевидно, що, коли в основі дискримінації лежить необґрунтоване надання переваг, то відповідні групи населення в групі виключених не потрапляють. Проте, коли дискримінаційні прояви виявляються в необґрунтованому обмеженні прав, це може призвести до СВ відповідних груп населення. Враховуючи зазначене, вважаємо, що дискримінацію доцільно розглядати в контексті факторів, а не різновидів СВ.

В основі всіх понять, дотичних до СВ, наявна «дистанція» між соціальними групами. Одним із найочевидніших проявів надмірної відстороненості, виключеності із суспільного життя є маргіналізація. Дане поняття вживають у контексті означення відносин соціально-поляризованого суспільства, наслідком чого є розрив соціальних зв'язків та значна соціальна дистанція. Тобто поняття «маргінали» застосовують для означення декласованих елементів, виключених із системи суспільних зв'язків. Маргіналізація, як процес формування «аутсайдерів» у соціальній структурі, може мати як суб'єктивний (добровільний), так і вимушений (об'єктивний) характер. Якщо групи осіб із власної ініціативи дистанціюються від соціуму з релігійних міркувань, світоглядних позицій, різного роду субкультурних та поведінкових традицій, то мова йде про добровільний вектор маргіналізації. А формування декласованих елементів, в основі якого лежить комплекс, як правило, несприятливих причин та обставин (втрата житла, засобів існування), що поєднується з безвихіддю, соціальною фрустрацією, соціально неприйнятними формами життєдіяльності (жебракство, «бомжування»), має вимушену природу. Очевидно, що добровільна та вимушена маргіналізація мають різні соціальні наслідки. Результатом добровільної маргіналізації є формування соціально ізольованих груп, яких влаштовує такий соціальний статус, а вимушеної – формування «соціального дна». Поняття маргіналізації в даному контексті змістовно досить близьке до СВ, зокрема, вважаємо, що СВ та маргіналізація, в основі якої лежать вимушені фактори, мають спільну природу та соціальні наслідки. Для маргіналів завжди притаманне СВ, проте не всі групи населення, які характеризуються СВ, є маргіналізованими. Відповідно, концепти СВ та маргіналізації є змістовно досить близькими, але СВ є ширшим поняттям, що співпадає з визначенням «маргіналізовані групи населення» у частині так званого соціального дна. Поряд з поняттям маргіналізація, застосовують і поняття люмпенізація на означення як процесу декласування і деморалізації тих груп населення, які опинилися на «дні» суспільства. В цьому контексті пристаємо на думку, згідно з якою маргіналізація є початковою стадією люмпенізації. Люмпенізовані групи населення – це особи, які формують «дно соціального дна» – не лише волоцюги, жебраки, бездомні, але і особи, які живуть за рахунок антисоціальних способів заробітку, люмпенізація характеризується не лише соціальною ізоляцією, але і проявами девіантної поведінки та криміналом. Отже, люмпенізація та маргіналізація є крайніми проявами СВ.

Таким чином, попри змістовну близькість понять СВ і бідність, депривація, дискримінація, маргіналізація, люмпенізація, між ними існує й істотна відмінність (табл. 2).

Ураховуючи наявні розбіжності у розумінні СВ та концептуальних засад її аналізу в контексті близьких за змістом понять, найбільш вдалим для означення СВ вбачається її розуміння як вилучення особи (групи осіб) із суспільних відносин унаслідок дії множини соціальних проблем, ознакою чого є розрив соціальних зв'язків та переважно пасивна взаємодія з суспільством. Бідність варто розглядати як один із визначальних факторів та індикатор ризику СВ, дискримінацію – як можливий

Таблиця 2. Зв'язок СВ із суміжними поняттями

Термін	Дискримінація	Депривація	Виключення	Бідність	Маргіналізація	Люмпенізація
Основа термінологічної формалізації	розрізнення	позбавлення / обмеження / втрата	вилучення / позбавлення	неспроможність / неможливість	декласування / життєдіяльність «за межею»	Люмпенізація
Зміст	відмінність, виключення або перевага, яка чинить перешкоду чи ускладнює рівну реалізацію людськими власних прав	ізоляція індивіда (груп населення) від соціального кола та соціального середовища	вилучення особи / групи осіб із суспільства	неможливість унаслідок браку ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний певному суспільству у конкретний період	формування декласованих елементів суспільства	процес повного випадання населення з соціального життя
Причина	значуща вроджена відмінність людей (раса, національність, громадянство, стать, релігійні переконання, вік, інвалідність та ін.)	набуті соціальні статуси; несприятливі соціальні умови та обставини (хвороба, втрата роботи, ув'язнення та ін.)	множинність соціальних проблем (позбавлень)	брак ресурсів	множинність соціальних проблем, соціальна фрустрація	
Ознаки	порушення прав (у т. ч. соціальних) людини	відсутність контролю над певними життєвими обставинами; зниження соціальної участі	переважно пасивний тип взаємодії з суспільством; розрив соціальних зв'язків	низький рівень споживання та доходу	ізоляція від суспільства	соціально несприйнятливий спосіб життя
						крайні прояви девіантної поведінки, кримінал

Джерело: побудовано авторами за результатами аналізу та узагальнення літературних джерел [8, 9, 12, 17, 18].

фактор СВ унаслідок порушення принципу прав, маргіналізацію та люмпенізацію – як крайні вияви СВ, що зумовлюють формування «соціального дна». Найбільш змістовно близькими є поняття СВ та депривації, яка є одним із різновидів СВ, що передбачає обмежену соціальну співучасть у певній сфері суспільного життя внаслідок наявних позбавлень.

Науково-методичні засади оцінювання масштабів СВ практично відсутні: переважна більшість досліджень зосереджена на аналізі бідності та доходів населення в контексті оцінювання рівня життя. Тому виникає необхідність визначення можливостей оцінювання масштабів СВ в Україні на основі наявного інформаційного забезпечення. Статистичних даних, за якими можна прямо оцінити масштаби та тенденції СВ в Україні, на жаль, немає. Все ж, виходячи із обґрунтованого в роботі термінологічного співвідношення СВ з іншими близькими поняттями, вважаємо, що опосередковано оцінити масштаби СВ можна на основі аналізу показників бідності та деприваційних позбавлень.

Аналіз рівня бідності як індикатора ризику СВ в Україні свідчить, що протягом 2014–2017 рр. розрахований за різними критеріями рівень бідності населення в Україні суттєво змінювався (рис. 1). Так, рівень бідності, для розрахунку якого за межу бідності було прийнято законодавчо встановлений прожитковий мінімум (ПМ), є досить низьким та демонструє суттєве зниження. Водночас, використання таких показників для аналізу рівня бідності та опосередкованого оцінювання масштабів СВ, як справедливо зазначають дослідники, зокрема у роботі [20], не можна.

Рівень бідності, межею бідності для розрахунку якого слугує фактичний ПМ, є більш об'єктивним. При цьому у 2015–2016 рр. бідним за відповідним критерієм визнано кожного другого українця, у 2017 р. – кожного третього. Ще гіршу ситуацію спостерігаємо за результатами самооцінювання власного матеріального добробуту, у відповідності з якими сім із 10 домогосподарств в Україні вважають себе бідними. Безумовно, говорити про те, що рівень бідності прямо відображає масштаби СВ в Україні, не можна. Проте, виходячи із обґрунтованого термінологічного співвідношення між

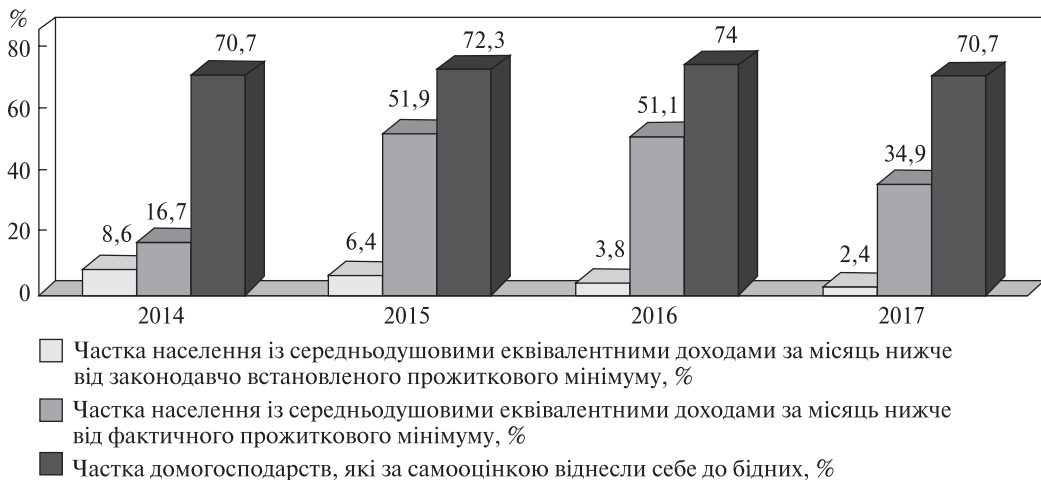

Рис. 1. Рівень бідності в Україні як фактор соціального виключення, 2014–2017 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України.

поняттям СВ та бідності, а також обмеженого інформаційного забезпечення, вважаємо, що все ж опосередковано оцінювати ймовірні масштаби та ризики СВ на основі показників бідності доцільно. Дотримуючись такого підходу можна стверджувати, що ймовірні масштаби та ризики поширення СВ в Україні є досить значними.

Окрім показників бідності, оцінювання масштабів СВ можна здійснювати на основі показників депривації. При цьому, відповідно до методики Держстату, визначення частки населення, яке є депривованим (позбавленим), здійснюється окремо за різними ознаками. Дослідження показників депривації за різними ознаками в Україні (табл. 3) доводить, що чим вищий рівень доходів має населення, тим нижчий рівень позбавлень спостерігається. Показово, що найвищий рівень депривації спостерігається: 1) у сфері охорони здоров'я (кожен третій респондент вказав на недостатність коштів на лікування та придбання ліків); 2) щодо можливостей відпочинку та дозвілля (кожен другий респондент немає достатньо коштів для відпочинку поза домівкою один раз на рік); 3) щодо можливостей придбання непродовольчих товарів (на недостатність коштів для придбання одягу та взуття вказав кожен четвертий українець, а серед населення, яке за доходами належить до першої децильної групи, таким є практично кожен другий); 4) щодо можливостей споживання страв із м'ясом, рибою (таких можливостей не має кожен четвертий громадянин, а серед населення, яке за доходами належить до першої децильної групи, – кожен другий-третій). Крім того, викликає занепокоєння той факт, що 9–11 % населення вказують на недостатність коштів, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування. Таким чином, на жаль, значний рівень деприваційних позбавлень населення за тими чи іншими ознаками зумовлює його СВ із певних сфер суспільного життя.

Однак депривація за певною ознакою не означає повного вилучення населення з суспільного життя. Як було обгрунтовано вище, в основі СВ як повного вилучення з суспільного життя, лежить множинність соціальних проблем або ж позбавлень. Тому, для оцінювання СВ як повного вилучення певних груп населення з суспільного життя варто застосовувати показник кумулятивної частки населення, яке охоплене кількома ознаками депривації. Його розраховує Держстат відповідно до європейської методології та враховує лише ознаки матеріальної депривації.

Порівняння рівня матеріальних позбавлень в Україні та ЄС на основі даних [21, с. 84] свідчить про його суттєве перевищення в Україні за всіма ознаками.

При цьому відсутність автомобіля, пральної машини, телевізора, можливостей дозволити собі неочікувані витрати та відпочинок не є критично значущими різновидами позбавлень, які зумовлюють СВ населення з певних сфер суспільного життя, проте вкрай рідко можуть призвести до повного СВ із суспільного життя. Але недостатність коштів на споживання страв із м'ясом, рибою, підтримування комфортної температури у житлі, своєчасної та в повному обсязі оплати орендних / іпотечних платежів, оплати ЖКП є критичними та в сукупності можуть зумовити повне СВ населення. На жаль, наявні статистичні дані не дають змоги визначити частку населення, яке має вказані вище позбавлення окремо, а демонструють лише частку населення за сукупною кількістю позбавлень не залежно від їх сутності. Попри це, накопичені відомості дають узагальнене уявлення про можливі масштаби СВ. У порівнянні з переважною більшістю держав ЄС, Україна разом із Болгарією, Румунією, Грецією та Угорщиною, належить до групи європейських держав з україн високим рівнем матеріального позбавлення за кількома ознаками (рис. 2).

За методологією ЄС, в Україні у 2016 р. кожен третій громадянин належав до депривованих груп за трьома ознаками та майже кожен другий – за чотирма.

Таблиця 3. Поширення депривації (позбавлень) за різними ознаками в Україні, %

Ознака (напрямок) позбавлень	Недостатньо коштів	Потерпало від позбавлення											
		Усе населення, що проживає у домогосподарствах, які потерпали від позбавлення		Населення, яке за середньо-душовими загальними доходами за місяць входить до складу		Населення, середньодушові загальні доходи якого за місяць							
		2015	2017	першої децильної групи	2015	2017	2015	2017	2015	2017	нижчі від прожиттєвого мінімуму	2015	2017
Харчування	щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою через день	11,0	9,1	21,0	17,2	2,7	1,7	24,9	20,9	15,2	14,4		
		28,4	24,5	47,4	38,6	7,9	7,3	48,5	37,7	37,3	35,1		
Непродовольчі товари	для оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на п'ять років	30,2	25,8	48,9	43,3	10,9	9,0	53,7	49,7	38,9	35,0		
		14,7	12,4	33,0	25,1	2,6	2,8	37,8	28,3	21,3	18,9		
Житлові умови	для придбання житла у нормальному стані	8,4	9,7	15,6	19,0	3,5	5,3	17,8	27,5	11,2	14,0		
		19,6	25,3	33,6	36,3	6,5	10,6	38,4	39,1	25,5	32,3		
Домогосподарства	для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	24,2	25,6	33,8	34,3	10,3	15,5	36,4	38,4	30,0	30,9		

Ознака (напрямок) позбавленість	Недостатньо коштів	Потерпало від позбавлення									
		Усе населення, що проживає у домогосподарствах, які потерпали від позбавлення		Населення, яке за середньо-душовими загальними доходами за місяць входить до складу				Населення, середньодушові загальні доходи якого за місяць			
		2015	2017	першої десятильної групи		десятої десятильної групи		нижчі від прожиткового мінімуму		нижчі від фактичного прожиткового мінімуму	
		2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
Охорона здоров'я	на оплату послуг лікаря (крім стоматолога) (унаслідок відсутності або надто ускладненого отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур, призначених лікарем	28,3	27,1	33,0	36,1	15,1	12,5	32,6	35,7	32,4	34,6
	на придбання ліків та медичного приладдя, призначених лікарем	31,7	29,6	40,4	39,2	16,2	12,0	42,5	39,5	36,8	37,5
	Для лікування в стаціонарі без проведення хірургічної операції або життєво необхідної хірургічної операції (крім косметичної) та подальшого пов'язаного з цим лікування в стаціонарі (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі)	27,3	27,8	33,1	38,5	15,4	13,1	31,5	36,8	30,8	35,5
Освіта	для отримання будь-якої професійної освіти	9,9	8,3	18,9	16,3	4,0	2,5	21,6	25,5	12,3	13,2
Відпочинок та дозвілля	для забезпечення тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік	54,5	51,7	64,1	65,8	28,6	28,4	64,1	63,1	60,5	62,6

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [21].

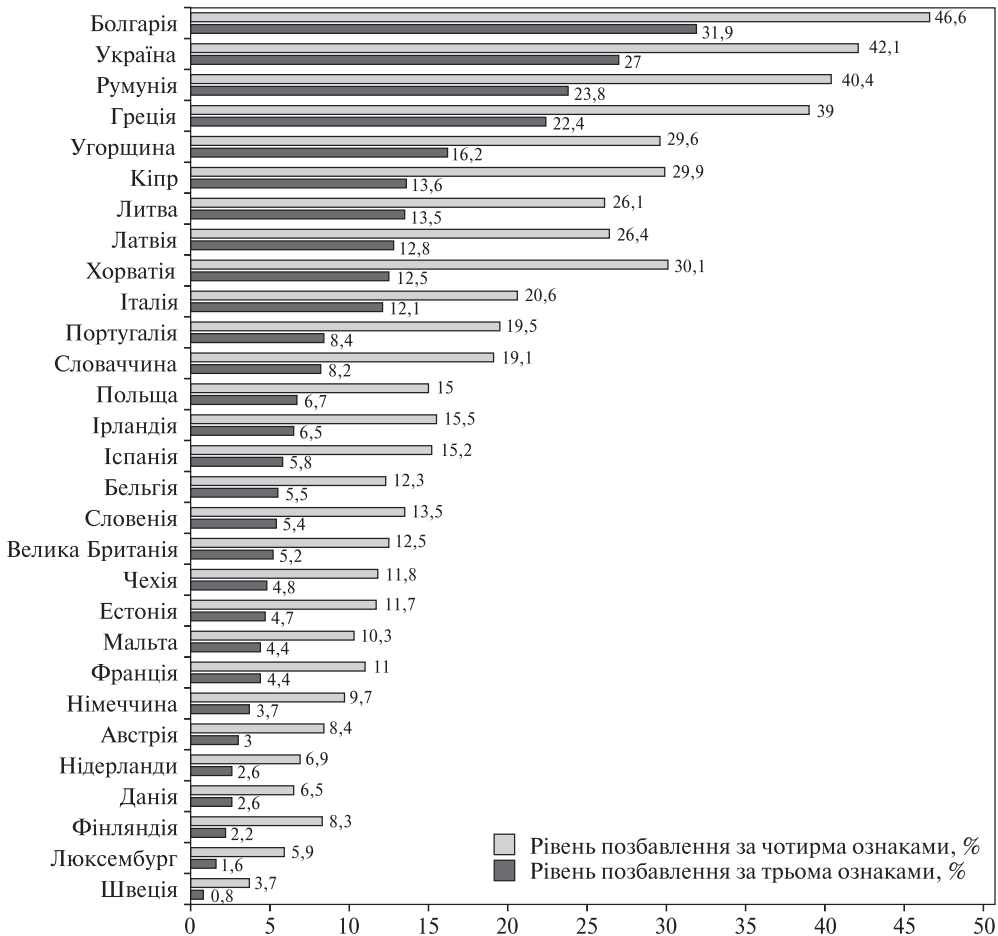

Рис. 2. Рівень матеріальної депривації (позбавлення) в ЄС та Україні (2016 р.), %

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [21].

Безумовно, оцінювання масштабів СВ на основі кумулятивної частки населення, яке потерпає від кількох видів позбавлень, не є точним, адже ґрунтується на припущенні, що три-чотири позбавлення в сукупності зумовлюють (збільшують) ризик повного СВ відповідних груп населення. В дійсності можлива й інша ситуація, за якої депривація лише за однією ознакою може призвести до повного СВ з суспільного життя, а множинна депривація може так і не зумовити повного СВ населення. Попри це, виходячи з того, що, відповідно до авторського підходу, депривація є різновидом СВ, опосередковано оцінити його масштаби в умовах обмеженої інформації можна завдяки аналізу показників множинної депривації. Відповідне оцінювання свідчить про значні масштаби СВ в Україні порівняно з переважною більшістю держав ЄС.

Разом із тим, усвідомлюючи, що окреме застосування показників множинної депривації, як і бідності населення, є досить спірним для ідентифікації груп населення, що мають ризики СВ, доцільним для удосконалення методології оцінювання СВ видається одночасне застосування обох ознак – бідності та депривації щонайменше за трьома ознаками. В такий спосіб щодо бідного населення (визначеного

за фактичним ПМ) можна буде усунути вплив чинників, які часто лише формально елімінують ознаки депривації (наприклад, формальна доступність охорони здоров'я, наявність побутових благ у вигляді телевізора чи пральної машини, автомобіля без урахування їхньої якості, терміну служби та способу придбання), а щодо депривованого населення дасть змогу об'єктивно визначити групу тих, хто не може дозволити собі деякі блага з причин об'єктивно низьких особистих доходів. Попри відсутність на даний час методології оцінювання СВ за сукупністю запропонованих нами ознак, вважаємо розвиток практичного інструментарію відповідних обстежень населення своєчасним та таким, що уможливить об'єктивне оцінювання реального масштабу СВ для його попередження.

Висновки. Соціальне виключення термінологічно є досить близьким до поняття бідності, депривації, дискримінації, маргіналізації та люмпенізації. Бідність є фактором та індикатором ризику СВ, депривація є різновидом виключення, в основі якого лежать набуті статуси і несприятливі соціальні умови та обставини. Вроджені ознаки або статуси, які зумовлюють порушення прав громадян, є основою дискримінації, яка може бути фактором соціального виключення. Маргіналізація та люмпенізація є крайніми виявами СВ, що зумовлюють формування «соціального дна».

Даних, які б дали змогу прямо оцінити масштаби СВ в Україні, немає. Виходячи із термінологічного співвідношення СВ з іншими близькими поняттями, опосередковано оцінити масштаби СВ в Україні можна на основі аналізу показників бідності та деприваційних позбавлень. Для оцінювання ймовірних масштабів та ризиків СВ вищу аналітичну цінність мають відносні індикатори, розраховані на основі фактичного прожиткового мінімуму. З використанням такого підходу доведено, що майже 35 % українців нині можна вважати такими, що живуть в умовах ризику СВ у зв'язку з низьким рівнем їхнього життя. Встановлено, що депривація за певною ознакою зумовлює СВ населення з певної сфери суспільного життя. Найбільший рівень позбавлень в Україні спостерігається щодо можливостей охорони здоров'я (28 %), відпочинку та дозвілля (52 %), придбання непродовольчих товарів (26 %), що обумовлює СВ значної частки населення з відповідної сфери суспільного життя. В основі СВ як повного вилучення з суспільного життя лежить множинність соціальних проблем або ж позбавлень. Аналіз кумулятивних часток населення, які є депривованими відразу за кількома ознаками, вказує на високий рівень СВ населення в Україні, який за трьома та чотирма ознаками депривації у 2016 р. відповідно складав 27 та 42 %, що є істотно вищим ніж у більшості держав ЄС. Задля об'єктивнішої оцінки СВ вважаємо доцільним удосконалити методологію та практику статистичних обстежень умов життя населення із застосуванням одночасно сукупності ознак, що формують ризики СВ: бідності та депривації не менше чим за трьома ознаками.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Weber M.* The theory of social and economic organization. / Ed. T. Parsons. – New York: Oxford University Press, 1947. – 436 p.
2. *Parkin F.* Strategies of Social Closure in Class Formation. The Social analysis of class structure. / Ed. F. Parkin. – London: Tavistock Publications, 1974. – p. 1–18.
3. *Olson M.* The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1965. – 186 p.
4. *Bourdieu P., Passeron J.C.* Reproduction in education, society and culture. – London, SAGE Publications, 1990. – 260 p.
5. Haan de Arjan. Poverty and Social Exclusion: A Comparison of Debates on Deprivation. Working Paper № 2 // Poverty Research Unit at Sussex. – Brighton: University of Sussex. – 1997. – № 5. – P. 28–29.

6. Power A., Wilson J. Social Exclusion and the Future of Cities. – London, 2000. – P.31.
7. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms // *International Labour Review*. – 1994. – 133. – P. 5–6.
8. Льченко Н., Жиленко р. Соціальне включення: теорія і практика // *Економічний розвиток громади*. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
9. Ліхоносова Г.С. Соціальне відторгнення: напрями прояву в Україні // *Часопис економічних реформ*. – 2012. – № 3 (7). – С. 124–130.
10. Галушка З.І. Соболева М.В. Соціальне виключення як об'єкт економічного аналізу // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. – 2014. – Вип. 7 (160). – С. 19–23.
11. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання // *Демографія та соціальна економіка*. – 2011. – №1. – С. 57–68. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057>.
12. Ревнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження // *Демографія та соціальна економіка*. – 2008. – № 1. – С. 98–106.
13. Національна доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» / [Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін.]; незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. – 124 с.
14. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2012. – 404 с.
15. Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2014&langId=en> (дата звернення: 29.12.2018).
16. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
17. Маляренко Т.А., Олійник, А.М. Інституціональне виключення громадян як фактор небезпеки і ризику. – *International Association for Institutional Studies*. – EAN MONNET Working Paper No. 2011 / 56.
18. Лібанова Е. М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток // *Демографія та соціальна економіка*. – 2010. – № 2 (14). – С. 3–15. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2010.02.003>
19. Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. *Social Development Papers*. / Asian Development Bank. – June 2000. – No. 1.
20. Харазішвілі Ю.М., Грішнова О.А. Якість життя в системі соціальної безпеки України: індикатори, рівень, загрози // *Економіка України*. – 2018. – № 11–12. – С. 157–171.
21. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2017 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року) / Державна статистична служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 29.11.2018).

REFERENCES

1. Weber, M. (1947). *The theory of social and economic organization*. Edited with an Introduction by T. Parsons. New York, Oxford University Press.
2. Parkin, F. (1974). *Strategies of Social Closure in Class Formation. The Social analysis of class structure*. Edited by F. Parkin. London, Tavistock Publications, 1-18.
3. Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
4. Bourdieu, P. & Passeron, J.C. (1970). *Reproduction in education, society and culture*. London, SAGE Publications.
5. Haan, de Arjan (1997). Poverty and Social Exclusion: A Comparison of Debates on Deprivation. *Working Paper, 2*. Poverty Research Unit at Sussex. Brighton: University of Sussex.
6. Power A. & Wilson, J. (2000). *Social Exclusion and the Future of Cities*. London.
7. Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133 /5-6.
8. Ilchenko, N. & Zhylenko, R. (2006). Sotsialne vkluchennia: teoriia i praktyka [Social inclusion: theory and practice]. *Ekonomichnyi rozvytok hromady - Economic development of the community*, 2, 2-6 [in Ukrainian].

9. Likhonosova, H.S. (2012). Sotsialne vidtorhnennia: napriamy proiavu v Ukrainy [Social exclusion: directions of manifestation in Ukraine]. *Chasopys ekonomichnykh reform - Journal of Economic Reforms*, 3(7), 124-130 [in Ukrainian].
10. Halushka, Z.I., Sobolev, M.V. (2014). Sotsialne vykliuchennia yak ob'ekt ekonomichnoho analizu [Social exclusion as an object of economic analysis]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika - Bulletin of the Taras Shevchenko National Taras Shevchenko University. Economy*, 7(160), 19-23 [in Ukrainian].
11. Makarova, O.V. (2011). Sotsialne vidtorhnennia v Ukraini: spetsyfika proiaviv ta metodolohiia otsiniuvannia [Social exclusion in Ukraine: specificity of manifestations and methodology of evaluation]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 57-68 - <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057> [in Ukrainian].
12. Rievnitseva, O.V. (2008). Sotsialne vykliuchennia: problemy vyznachennia ta doslidzhennia [Social exclusion: identification and research problems]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 98-106 [in Ukrainian].
13. Libanova, E., Levenets, Yu. & Makarova, O. (2011). *Natsionalna Dopovid pro liudskiy rozvytok «Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho zaluchennia» [National report on human development «Ukraine: on the road to social inclusion»]*. United Nations Development Program in Ukraine [in Ukrainian].
14. Libanova, E.M. (Ed.) (2012). *Nerivnist v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu [Inequality in Ukraine: Scale and Impact]*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
15. Joint Report on Social Protection and Social Inclusion (2007). *ec.europa.eu*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2014&langId=en>
16. Oksamytna, S. (2004). Sotsialna ekskluziia v Ukraini na pochatkovii stadii restavratsii kapitalizmu [Social Exclusion in Ukraine at the Initial Stage of Restoration of Capitalism]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh - Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 66-77 [in Ukrainian].
17. Maliarenko, T.A. & Oliinyk, A.M. (2011) Instytutsionalne vykliuchennia hromadian yak faktor nebezpeky i ryzyku [Institutional exclusion of citizens as a risk and risk factor]. International Association for Institutional Studies. EAN MONNET. *Working Paper*, 56 [in Ukrainian].
18. Libanova, E.M. (2010). Humanizm, suspilna intehratsiia ta sotsialnyi rozvytok [Humanism, social integration and social development]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2(14), 3-15 - <https://doi.org/10.15407/dse2010.02.003> [in Ukrainian].
19. Sen. A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. *Social Development Papers, Asian Development Bank*, 1.
20. Kharazishvili, Yu.M. & Grishnova, O.A. (2018). Yakist zhyttia v systemi sotsialnoi bezpeky Ukrainy: indykatory, riven, zahrozy [Quality of life in the system of social security of Ukraine: indicators, level, threats]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 11-12, 157-171 [in Ukrainian].
21. Samoocinka domogospodarstvamy dostupnosti okremykh tovariv ta poslug u 2017 roci (za danymy vybirkovogo opytuvannya domogospodarstv u zhovtni 2017 roku): statystychnyi zbirnyk [Self-assessment by households of the availability of certain goods and services in 2017 (according to a sample household survey in October 2017) [a statistical collection] (2017). State Statistics Service of Ukraine. [ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Стаття надійшла до редакції 21.12.2018